بارودۆخی سیاسی تورکیا لەسەردەمی دیموکراتەکاندا.. زاید مستەفا محمود

پارتی دیموکرات لە لە تورکیا لە دوای ساڵی ١٩٤٥ ز دەرکەوتن بەهۆی گۆرانکارییە جیهانییەکان تەنانەت تورکیاشی گرتەوە، ئەوەبوو پارتی دیموکرات لە ساڵی ١٩٤٦ ز لەلایەن جەڵال بەیار دامەزرا، دواتر لە هەڵبژاردەکانی ١٩٥٠ ز بووه یەکەم پارت کە زۆرینەی کورسی نوێنەرانی بەدەست هێنا، ئیدی بەو سەردەمە دەوترێ سەردەمی دیموکراتەکان لە توورکیا لە نێوان ساڵانی ١٩٥٠ _١٩٦٠ز ، دوای پارتی دیموکرات هاتە سەردەسەلات ئەو بەلێنەی دابووی توانی هەندێک لەئازادییە دیموکراتەکانی فەراهەم کرد وەکو ئازادی رۆژنامەگەری و فرە پارت و پارتی ئۆپۆزسیۆن بەلام هەندێ نەبرد رووی راستەقینە خۆی دەرخست و هەنگاوەکانی بەرەو تاکرەوی چوو،

سیاسەتی ناوخۆ:-

لەسەرەتا حکومەتی عەدنان لە رووی ناوەخۆییەوە هەلگری سیاسەتێکی راسترەوانەی توندرەوانە بوو هەولێکی زۆری ئەدا گشت لایەنەکان بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە هەر وەکو ئەمانەی خوارەوە :

١_ کۆمۆنیستەکان :

هەر وەکو پێشتر باسمان کرد تورکیا خۆی لە بەرەی رۆژئاوا نزیک دەکردەوە و بوو بە هاوپەیمانی ئەوان ئەمەش وای کرد سیاسەتی دژی کۆمۆنیستەکان پەیرەو بکەن هەلمەتێکی دەستگیرکردنی کۆمۆنیستەکان دەستی پێکرد دواتر لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٥١ز یاسای دژ بە کۆمۆنیزمی لە ئەنجوومەن قەبولکرا و بوو بەمادەی ١٤١ کە بەپێ ئەو ماد□ییە حوکمی لە سێدارەدان بەسەر هەموو ئەو کەسانەدا دەسپەێنین کە هەولی چالاک کردنی ئەو رێکخراوەنە دەدەن کەسەر بە کۆمۆنیزمن،

هەر لەو سەردەم دا سالی ١٩٥٥ز حکومەتی تورکیا کۆمۆنیستەکان بەو کوشتارەی دژی ئەرمەن و یۆنان و یەهودیەکان لە ئەستەمبۆل و ئەزمیردا تۆمەت بار کرا سالی ١٩٥٧ز حکومەت بریاری توندترکرنی دژە کۆمۆنیزم دەرکرد و دادگایەکی تایبەتیش دانا،

٢_کوردەکان

بەهۆی ئەو سیاسەتی پارتی گەلی کۆمارییەوە کە بەرامبەر کوردی دەکرا کوردەکان بەلای پارتی دیموکراتەوە چوون، پشتگیری ئەو پارتەیان دەکرد، پارتی دیموکراتیش بەلێنی دا ڕێ بە کوردەکان دەدا چەند یانەیەکی ڕۆشنبیری و پارت و گۆڤار دابمەزرێنن یەکێک لە کەسایەتییەکانی کورد بەناوی موسا عەنتەر دەرکەوت، جگەلە کوردەکان پارت و یانەی تورکیش بەشداربوون وەکو یەکەتی ئەدەبیاتی تورك وپارتی نیشتمانی ، بەڵام ئەم هەلوێستەی پارتی دیموکرات تا کۆتایی بەردەوام نەبوو لە بەلێنەکانیان پاشگەزبوونەوە لە سالی ١٩٥٧ز دەستی بە دژایەتی کوردەکان کرا چەندین کەس دەستگیرکرا و حکومی زیندانی چەند ساڵێك بەسەریان سەپاند،

٣_پارتی دیموکرات بەرەو تاکرەوی

پارتی دیموکرات سەرەتا ئازادی و رادەبرینی فەراهەم کردبوو بەلام وردە وردە بەلای تاکرەوی چوو لە بەلێنەکانی کشایەوە سەرەتا بە یاسای دژە کۆمەنیستەکان دەستی پێکرد دواتر وردە وردە چەندین یاسای دژی ئازادی و دیموکراتی دەستی پێ کرد لەوانە :-

١_بریاری ٢١تەمووزی ساڵی ١٩٥٣ ز دەرکرد تیا هاتووە تێوەگلانی مامۆستای زانکۆ بە سیاسەتەوە قەدەغەکرا ئەمەش مەبەست زیاتر قەدەغەکردنی دەنگی نارەزایی ناوەندی ڕۆشنبیری ولات بوو .

٢_سالی ١٩٥٤ز بریارێکی دەکرد لە سزادان دا حکومەت مافی ئەوەی هەیە ئەو فەرمانبەر لەسەر کار لاببات بە ئەوەی فەرمانبەرەکە رێتبکا تەوە .

٣_سالی ١٩٥٤ز بریارێکی دەرکرد لەسەر ڕۆژنامەگەری ئەویش هەر نوسەرێک یان ڕۆژنامەنووسێك ڕەخنە لە کەسایەتییەکانی حکومەت بگرێت تووشی سزای زیندانی یان سزای ماددی دەردرێت .

٤_لە سالی ١٩٥٦ز بریارێکی نوێ سەبارەت بە ڕۆژنامەگەری دەرکرد کە تیادا هاتووە نابێ وتار و گۆڤاری ڕۆژنامەکان بارودۆخی ئابووری ولات بلاوبکەنەوە یان لە ڕۆژنامەی بیانی وەربگێرنە سەر زمانی توورکی و رخنەگرتنیش لە ئەندامانی ئەنجوومەن قەدەغەیە سزای ٥ سال زیندانی و ماددیش ٥ هەزار لیرە .

٥_لە سالی ١٩٥٦ز ئەنجومەن یاسایەکی دەرکرد لەسەر گردبوونەوە یان خۆپێشاندان و
ڕێپێوان کە سەرجەمی قەدەغە کرد لە شوێنە گشتییەکان بە بێ مۆلەتی

دەسەلات ئەم تایبەت بوو پارتە ئۆپۆزسیۆنەکان بوون .
ململانێ ناوخۆییەکان

ململانێ لەگەل پارتی گەلی کۆماری

هەر لەسەرەتای ١٩٥٠ز وە ئەو دووپارتە رکابەری یەکتر بوون پارتی دیموکرات چەند هەنگاوێکی نا تا ئەم پارتە لاواز بکات

١□□ [illegible]
[illegible]
[illegible] . □ل□ساڵێ ١٩٥٣ز بریاری دەست بەسەر داگرتنی سەرجەم سامان و داراییەکانی پارتی گەلی کۆماری درا لەماوەی حوکمیدا دەستی خستووە ئەگەر نەتوانێ بداتەوە ئەوا ئەبێ مایەپووچ بوون و هەلوەشاندەوە پارتەکە رابگەینێت .
٣□□ [illegible]
[illegible] . □سانسۆری خرایە سەر کۆر و کۆبوونەوەکانی پارتەکە .
٥_ هەولی تیرۆکردنی عیسمەت ئینۆنۆ کە کەسایەتێکی دیاری ناو خەلک و پارتەکە بوو .

چەندی شتی دیکە بەرامبەر پارتەکە کرا ململانێەکە لەساڵی ١٩٥٥ز گەیشتە لوتکە د.قاسم گولك کە سکرتێری پارتەکە بوو دەستگیرکرا بەشداری هەلبژاردەکانی ساڵی ١٩٥٧ ز و هەلبژاردەکانی شارەوانییەکان نەکرد ئەم ململانێیە تا کۆتایی هاتنی دیموکراتەکان بەردەوام بوو .

ململانێ پارتی دیموکرات لەگەڵ پارتە ئۆپۆزسیۆنەکان

لەپاڵ ململامی پارتی گەلی کۆمارە چەندین لایەنی تریش دەنگی نارازی لە حکومەت دەگیرا تەنانەت لە خودی ناو پارتی دیموکراتیش دەستی پێ کرد داوایان چاکسازی دەکرد بەلام عدنان گوێ لێ نەگرتن لە ناو پارتەکەیان دەرکرد و دواتر چەند ئەندامی تر پەیوەندی بەو پارتە پچراندوو پارتی نوێ دایان مەزراند یەکیک لەوانە پارتی ئازادی بوو لە لایەن فوزی لەتیف قەرە عوسمان ئوغلو کە داواکاری ئەم پارتە ئەوەبوو داخوازی دیموکراتییانە خستەروو بەلام گوێ لێ نەگیرا پشت گوێ خرا.
لە ساڵی ١٩٥٨ز رووداونی شۆرشی ١٤ تەمووزی عێراق کاریگەریەکی نەرێنی لەسەر حکومەتی عدنان دەبوو لە ترسی هەمان رووداوە لە تورکیا رووبدات بۆیە حکومەتی عدنا. بەرەی نیشتمانی راگەیاند بە

بیانوی ئەوەی پارێزگاری لە ئیسلام دەکات
لە پارتی گەلی کەمار کە ئەم پارتە دژ دین بوون بۆیە پارتی دیموکرات لەم ڕەوە بتوانێت رای گشتی بەدەست بهێنێتەوە ئەم ململانێیە بەردەوام بوو دوای بەرەیەکی یەکێتی هێزەکانی ئۆپۆزسیۆن دامەزرا بە سەرۆکایەتی عیسمەت ئینۆنۆ بوو کە بەردەوام ڕەخنەی لە حکومەت دەگرت دوای حکومەت عیسمەت ئینۆنۆ و چەند ئەندامی تری پەرلەمان و پارتە سیاسیەکانی تر دەست گیرا کران حوکمی زیندانی بەسەر ئەواندا سەپێنرا بەلام ئەمە خەلی زیاتر توورە کرد راژانە سەر شەقام لەشارە گەورەکان وەکو ئەنقەرە و ئەستەمبەل و ئەزمیر بەرەوە چوو و قوتابیان و مامۆستایانی زانکۆش بەژدار بوون بەتایبەت کۆلێژی سەربازی ئەمەش وای کرد سووپا تێداخولی دەخەکە بکات .

سیاسەتی دەرەکی

تورکیا لەسەردەمی دیموکراتەکان لەرووی سیاسەتی دەرەوە زۆر سەرکەوتوونەبوو چونکە زیاتر بەلای دەستووری ساڵی ١٩٢٤ ز کە زیاتر جەختیان لەسەر پرسە نەتەوەیەکان دەکردەوە کۆمەڵێك پەیمان و کێشە روویاندا لەم سەردەمەدا وەکو ئەمانەی خوارەوە :-

١_پەیمانی ناتۆ یان باکووری ئەتڵەسی :-
ئەم پەیمانە لەکۆتاییەکانی چلەکان بەسترا ئەو ولاتانەی دەگرتەوە کە دەکەوتنە باکوری ئەتلەسیەوە ئەوانیش وەکو ئەمریکا و کەندا و بەریتانیا و فەرەنسا و نەرویج و دانیمارك و ئەلمانیای رۆژئاوا و بەلجیکا و هۆلەندا دواتر هەر یەك لە تورکیا و یۆنانیش هاتنە ناو بەلام هاتنەنەوە تورکیا کەمێک ڕێگری لە بەردەم بوو ئەویش ولاتی نەرویج و دانیمارك کێشەی سیاسی هەبوو لەگەلی جگە لەوەش شوێن جوگرافیای تورکیا زۆر دوورە لە باکووری ئەتلەسیەوە بەلام دواتر بەرێگەی گفتوگۆوە تورکیا لە ساڵی ١٩٥٢ز بووە ئەندامی ناتۆ بەشداری لە جەنگی کۆریاش کرد .

٢_پەیمانی بەغدا :-
ئەم پەیمانە لە نێوان بەریتانیا و ئێران و عێراق و پاکستان و تورکیا بەسترا ئەم پەیمانە زیاتر بۆ پاراستنی ناوچەکانی کەنداو بوو لە دژی یەکێتی سۆڤیەت زیاتر بۆ بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا بوو .

٣_پەیمانی بەلکان

ئەم پەیمانە بە فشاری ئەمریکا لە ساڵی ١٩٥٣ ز بەسترا لە نێوان یۆنان و تورکیا و یۆگۆسلاڤیا و بولگاریا زیاتر مەبەست لەم لەم پەیمانە دوورخستنەوەی بوو لە بیر و هزری چەپەکان بوو بەلام تێدا سەرکەوتوو نەبوو چونکە هەر یەك لە بولگاریا و یۆگۆسلاڤیا لەکاتی جەنگی جیهانی لە لایەن یەکێتی سۆڤیتەوە رزگارکران کەوتنە ژیری فکر و هزری چەپەکان بەلام سەرەکترین هۆکار شکستی ئەم پەیمان بە ئەوە دەگەڕێتەوە تێکچوونی پەیوەندی یۆنان و تورکیا بوو .

٤_کێشەی قوبرس

ئەم کێشەیە لە نێوان تورکیا و یۆنان تا ئێستا ڕەنگدانەوەی سیاسی لە ناوە و دەرەوە هەیە کێشەی قوبرس لە ساڵی ١٩٥٤ ز یۆنانییە قوبرسەکان داوای دەکرد کە قوبرس بخرێتەوە سەر یۆنان و بەریتانیاش پشتگیری کرد بەلام تورکیا قایل نەبوو بەیە تورکیا بە هەموو شێوەیەک دژی ئەم پرسەیە بەیە یۆنان پرسەکەی خستە بەردەم نەتەوە یەکگرتووەکان کە داوای کەی یۆنان ڕەتکرایەوە ئەمەش توندوتیژی تایفەگەری لە نێوان ئەو دوو ولاتە ڕوویدا و گرژی و ئالۆزی خراپ ناوچە سنوورییەکان گرتەوە لە ساڵی ١٩٥٥ ز پەلاماری کونسلخانەی تورکیا لە شاری سلانیکی یۆنان درا هەر چەندە حکومەتی یۆنان هاوخەمی بە ڕووداوەکە بە حکومەتی تورکیا ڕاگەیاند بەلام خەلکی توورکیا ئەمیان قەبوول نەکرد دەستیان بە خۆپیشاندانیان کرد لە شارەکانی ئەستەمبەل و ئەزمیر گرتەوە و پەلاماری کلێسا و ناوچەکانی خەلکئ یۆنان درا کە لە ناو خاکی تورکیا دەژیان کە ئەمش زیانی ماددی زۆری گەیان قەبارەی زیانەکە بە ملیار لیرەی توورکی مەزەندە دەکرا ئەم بارودۆخ بەوشیوە بەردەوام بوو تا حکومەتی توورکیا چەند ڕێکارێکی گرتە بەر بە بلاوپێ کردنی خۆپیشاندەران کۆتایی ئالۆزییەکانی هەردوو ولات بەلام تا ئێستاش لەگەل بە پەیوەندی ئەو دوو ولات بەشێوەیەکی گشتی زۆر باش نییە .

کۆتایی حوکمی پارتی دیموکرات

دوای ئەوەی خەلك زۆر لە حکومەتی دیموکرات بێزاربوون بەتایبەت دەستگیرکردنی ئەندامەکانی تری پارتە سیاسیەکانی تر و دەست لەکارکێشانەوە بەشێکی زۆرئەندامانی خودی ناو پارتی دیموکرات وای کرد کە دۆخە زیاتر ئالۆز بوو لە ئاکامدا سوپا بەسەرۆکایەتی جەنراڵ جەمال کورسل فەرماندەی باڵای هێزی وشکانی و سەرۆکی کۆمەڵەی ئەتاتورکەکان کە کۆمەڵەیەکی نهێنی بوو و لە سالی ١٩٥٤ ز دامەزرا بە مەبەستی چاکسازی سووپا دامەزرابوو لە ٣ ئایاری ١٩٦٠ز نامەیەکیان نارد بۆ وەزیری بەرگری کە داوای دەست لە کار کێشانەوە

جەلال بایار و عەدنان موندەرسیان دەکرد و حکومەتێکی کاتی دابەمەزرێنێت بە ئەوەی ولات لەو قەیرانو سیاسیە و ئابوری رزگار بکات بەڵام بە وەڵام بوون دواتر لە ناو کۆمەڵەکە بریاردرا لیژنەی یەکێتی نیشتمانی پێک بهێنین دواتر سووپا چووە ناو ئەنقەرە و گەمارۆی کۆشکی کۆماریان دا عدنان و جەلال خۆیان رادەست کرد و سووپاش بەسەرۆکایەتی جەماڵ کورسل لە ٢٧ ئایاری ساڵی ١٩٦٠ز لە رادیۆ و تەلفزیۆنەوە کۆتایی بە حوکمی دیموکراتەکان هێناوە کودەتاکە سەرکەوتووبووە لاپەڕەیەکی نوێ لە مێژووی توورکیا دەستی پێ کرد .